

SEHEMU A: TAMTHILIA

(a)

- i. Haya ni maneno ya **Boza**.
- ii. Anamwambia **Kombe**.
- iii. Wako kwenye **karakana**, sokoni Chapakazi.
- iv. Kombe amemwuliza kama mkewe Boza amepata **kandarasi** ya kuoka keki ya kusherehekea miaka sitini ya uhuru, ndipo Boza anamjibu hivi.

Hoja 4 x 1 =

(alama 4)

Tanbihi

Dondoo limetolewa uk. 7

(ii)

- i. Swali la **balagha** - Aikose? - Kuonyesha kwamba hawezi kukosa. Kujivunia weledi wa mke wake.
- ii. **Uashiraji** - Matumizi ya neno 'hapa' yanaonyesha mtu anamwelekeza mahali/kwenye sehemu ya mwili.
- iii. **Ulinganuzi** - anaonyesha mkewe kama anayempiku Husda kwa ulaghai/akili. Amemweka Husda hapa (kwapani)
- iv. **Taswira**
 - hapa - taswira mwendo.
 - halisi - taswira mguso
- v. **Nidhae** - *Mwanamke halisi bwana!*

Hoja 2 x 1

(alama 2)

Za kusona mabili

Kutaja-1

Mfano-1

(iii) Anayeambiwa ni Kombe

- i. Mwenye **utani** - Anamtania Boza kwa kumwambia kuwa anagaragara kama kuku anayetaka kutaga (Uk. 1).
- ii. **Mtambuzi** - *mwenye mtambuzi wa kufika* anayatambua masaibu yanayowakumba.
- iii. **Mdadisi** - anataka kujua sababu ya sherehe kuwa mwezi mzima.

- iv. Mwenye **busara** ^{heshima} - anakisia kuhusu hali itakavyokuwa iwapo sherehe itakuwa ya mwezi mzima.
- v. Mwenye **stihizai** ^{kuoia} - anamwita Sudi Professa wa siasa. Anawaliza Boza na Sudi kwa kejeli, iwapo hawajasikia kuwa kunasherehekewa uhuru(uk.6).
- vi. **Mpatanishi** - anawatuliza Boza na Sudi wanapokabiliana.
- vii. Mwenye **bidii** - Yeye na wenzake wanachonga vinyango kwa madhumuni ya kuzikimu familia zao.

viii. Mwenye **hushuruni** ^{zabucha} - Hoja 4 x 1 = alama 4
 anamwambia Ashua kwa chaa
 Kutaja- 1/2 7a kwanza 4x1 = alama 4
 Mfano- 1/2

b)

- (i) Uzinifu wa Majoka unapalilia mgogoro kati ya Husda Ashua, Majoka anawakutanisha ofisini, wanapigana.
- (ii) Tendo la Majoka la kumtaka Ashua mapenzi na kumkejeli kwa kuolewa na mume asiyeweza kuikumu familia yake kunamfanya Ashua amkosee mumewe **heshima**. Anamwambia Sudi anahitaji matunzo (uk 47). Anamwambia kuwa amechoka kupendwa kimaskini (uk 47). Ashua anamtisha Sudi kwa kudai talaka(uk.47).
- (iii) **Uzinifu** wa Majoka unasababisha mgogoro baina yake na Husda.
- (iv) Ukosefu wa uwajibikaji katika **ndoa** unazorotesha mahusiano ya kiunyumba kati ya Majoka na Husda. Majoka anamwoa Husda ili kutimiza matakwa ya jamii na anaishia kumdhaliisha. Anasema hampendi, hakumpenda na hatampenda (uk 75). Anaishi na Husda kiwiliwili tu.
- (v) **Unyakuzi** wa mali ya umma (Soko la Chapakazi) unaathiri uhusiano kati ya uongozi na raia. Tunu na Sudi wanaungana na vijana wenzao kuUondoa uongozi wa Majoka.
- (vi) **Mauaji** yanayotekelezwa na viongozi yanazorotesha uhusiano kati ya viongozi na wapiganiaji haki pamoja na raia. Tunu anahisi uchungu kwa kuuawa kwa baba yake.
- (vii) **Uongozi** kukosa kuwajibikia maslahi ya wanyonge kunakuza mgogoro kati ya viongozi na raia. Sudi analalamikia kukusanywa kwa kodi bila kushughulikia usafi wa soko ambamo wanafanyia kazi.

- (Xvi) Wanachangia uhalali uhusi wa hadhi ya binadamu kuuwafupa watoto Jaani / hatua cha benefactor.
- (Xvii) Kuwanyima watoto haki ya kutenda 10m Sauna anamwacha mwa kutwa Mimbé / Kuavya.
- (Xviii) Kuwanyima mume haki ya unyumba / kumbi na mke wako kim. Naomi anamwacha Lunga, Annete anamwacha Kiriri
- (Xix) Kuwatoja watoto kwa kuwapa / a. 2 ujum njumani ka

(XX) Kuzingatia katika komedien hatari / kanda mizi um. **UAMA** (xxi) kuwanyima ukumu wa **Kusama** pizania ubwa um. Mwanake Sauna anamwa nafia ajiyewe Moga tope

- (vi) Wanaendeleza ubaguzi wa kiukoo. Mamavyaa ya Subira anambagua. Anasema Subira ni msichana wa Bamwezi, anamwona kama asiyeweza kudumu katika ndoa. Anamkoshesha utulivu kwa kumwita mwizi.
- (vii) Wanachangia kusambaratika kwa afasi ya ndoa. Mavyaa wa Subira anamsimanga Subira hadi Subira anaondoka.
- (viii) Wanababisha dhiki za kisaikolojia. Mkeke Kiriri anamwachia upweke na kwenda ughaibuni. Naomi anamwachia Lunga upweke hadi Lunga anakufa kwa shinikizo la damu. *Waliy anamwache biki na anamfenge akatae kura tar*
- (ix) Wanahatarisha afya za wengine kwa kuwauzia bidhaa duni. Sauna anawauzia watu maji ya mto yaliyoiva kwenye chupa za mineral water.
- (x) Wanawaingiza vijana katika matumizi mabaya ya vileo. Sauna anampeleka Dick kwa Buda ambaye anamtumia kulangua dawa. Dick analazimika kutumia dawa hizo.
- (xi) Wanawanyima raia haki ya kuihudumia jamii yao / kuhudumiwa na jamii yao. Wanachangia uhamiaji ng'ambo wa nguvumali. Sauna na Kangara wanawapeleka vijana ughaibuni wanapofanya kazi za kujidhalilisha.
- (xii) Anawanyima haki ya kuishi kiuadilifu. Kuwaingiza wanawake wenzao/wasichana kwenye madanguro - Kangara na Sauna.
- (xiii) Wawanyima haki ya kutambuliwa / kujitambua kama binadamu wenye asili. Kutowaambia kuhusu usuli wao - mamake Pete, hamwambii, mama Kipanga hamwambii kuhusu baba yake.
- (xiv) Kuwanyima ushirika na watoto wao - Mkeke Kiriri anahamia ng'ambo na watoto. *kuwafupa wawane wa hatime anayedelea 10 x 2 = 20*
- (xv) *Tanbihi 2000 10 x 2 = 20*

(XXiii) Wanaendelea uavyesi mwa um **3. (a)** Anamfenge bonus kuavye mwa um 145 - Wanao wataki na kushika (X kes, hwa - 1)

i) **Kuzungumza** moja kwa moja na mzungumziwa ili kufupisha masafa- ujumi kati ya mwandishi/Msimulizi na hadhira. "Una bahati mwenzangu..."

ii) **Tashbihi** – tulifurushwa kwetu kama taka.

iii) **Takriri/uradidi** – hujapitia tuiyopitia, tulitendwa ya kutendwa,
Mama, hapo hapo

iv) **Tashihisi** – amemezwa na njaa na ugonjwa wa udhaifu.

v) **Tasfida** – alishindwa kukamilisha safari.

vi) **Taswira** – Tulianga na njia (taswira mwendo) akaingia kichakani (taswira mwendo). *taswira wati - kilio cha uchungu, taswira filivua - kilio cha mizigo*

vii) **Chuku** – kilio cha uchungu na jitimai kukihanikiza kote/ kumezwa na njaa

viii) **Toni** ya huzuni.

ix) **Nahau** – mezwa na njaa.

Mwano - kilio cha uchungu

kitindamimba

roho yake changa ikakatikia hapohapo mgongoni

x) Matumizi ya **usemi** halisi – “Una bahati sana wenzangu.”

xi) **Tanakuzi** – mbele – nyuma.

xii) Matumizi ya **sentensi** ndefu.

xiii) Mbinu **rejeshi** - Kairu anaturudisha nyuma kuhadithia yaliyotokea

(xiv) **Kinaya** - akina kairu / kufanikwa / kura
kinayume na Matarabi's

Tanbihi

Dondoo limetolewa uk. 91.

2020/5 Hoja 5 x 2 - 10

alama 10

Kutaja- 1

Mifano-1

(xv) **Sadja** - kitoto lina kufa na kifereme
linapatikana papo hapo. seto

(b) (i) Cizarina

- i. Kupitia kwake tunatambua umuhimu wa **utu**. Anasimamia kituo cha Benefactor kinachowashughulikia watoto waliotelekezwa. (uk. 162) kitoto Riziki Immakulata kinaokolewa na kupelekwa katika kituo cha Benefactor.
- ii. Anatumiwa kuonyesha **uozo** (ukatili) wa jamii. Anaoleza kuhusu mazoea ya baadhi ya binadamu kuwatupa watoto wachanga. Anasema kuwa binadamu amezika hadhi na utakatifu wa maisha ya mja katika kaburi la sahu (uk 162).
- iii. Kupitia kwake tunatambua mchango wa baadhi ya **taasisi** zinazotoa huduma kwa madhumuni ya kuboresha maisha ya wanajamii. Anasimamia kituo cha Benefactor (uk 163).
- iv. Anaendeleza/anachimuza maudhui ya ukiukaji wa **haki** za kibinadamu. Anakashifu watu ambao wamezika thamani ya binadamu.
- v. Ni kiwakilishi cha **uwajibikaji** kuhusu utaratibu wa kisheria na wa kidini unaofuatwa katika **kuwapangisha** watoto (uk 163). *Anasimamia kituo kinachowasokoz watoto*
- vi. Anaangaza nafasi ya **familia** katika malezi (ya watoto wao na watoto wa kupanga). anamweleza Neema kuhusu kujitolea kwa familia katika kuwapanga watoto.
- vii. Anawaalemisha wanajamii kuhusu suala na utaratibu wa **upangaji** wa watoto.
- viii. Anaendeleza **ploti**. Kwenye kituo chake tunahadithiwa kuhusu maisha ya kitoto kilichookolewa na Neema. Kukikubali kitoto kilicholetwa na Neema kunabadilisha mkondo wa maisha ya kitoto hicho.

Hoja 5 x 1 alama 5

Kutaja-1

Mfano -1

(ii) Tila

- i. Anadokeza suala la **mabadiliko** katika jamii na athari zakeyo kwa wanajamii. Kwa mfano, kubadilika kwa mfumo wa uzalishajimali, uongozi (kuwakumbatia wanawake katika uongozi). (Rejelea Mazungumzo yake na baba yake(uk 38-44.)
- ii. Anadokeza suala la **mshikamano** wa kifamilia. Palikuwa na uhusiano bora baina yake, nduguye na baba yao. Ridhaa anakumbuka wanawe Tila na Mwangeka walipokuwa wadogo walizoea kumkimbilia kila mara alipotoka kwenye shughuli zake za kikazi (uk 37).

- iii. Anaangazia suala la **jinsia**. Anahimiza usawa katika jamii na katika uongozi. Mazungumzo baina yake na babake kuhusu wake kwa waume kupewa nafasi sawa (uk 39).
- iv. Kupitia kwake tunatambua kutowajibika kwa **viongozi** kutokana na kutotimizwa kwa matarajio ya wenyeji kuhusu ubora wa maisha yao (uk 40).
- v. Anaangazia jinsi **umaskini** ulivyotamalaki katika jamii. Watu hawamudu mahitaji ya kimsingi; Watoto kufa kwa kukosa lishe bora, asilimia kubwa ya raia ambao hawamudu hata gharama ya matibabu (uk 41).
- vi. Anadokeza uwepo wa **ukengeushi** katika jamii. Walio juu wamekenguka na hawaoni/hawaelewi dhiki zinazowakumba wanyonge katika jamii (uk 43).
- vii. Anachangia katika kubainisha **hali** tata zinazowakumba. Wahafidhina kama vile kuharibika kwa mazingira (kiangazi) na athari zake kwa jamii.
- viii. Anaonyesha namna ubaguzi ulivyowa**athiri** Wahafidhina. ^(ix) Anaonyesha namna **rasilimali** za mataifa maskini zisivyowafaidi wenyeji bali hufaidi wawekezaji na baadhi ya nchi za kigeni.
- ix. Anaendeleza ploti. Ridhaa anayakumbuka mazungumzo kati yake na Tila. Anaangaza baadhi ya **matukio** ya awali.
- x. Kupitia kwake, tunaangaziwa **unafiki** wa baadhi ya wafadhili ambao husingizia kuwa wanasaidia mataifa maskini kujiendeleza ilhali wao ndio hunufaika zaidi (uk 44).
- xi. Anadokeza **changamoto** wanazopitia wafanyakazi kwenye kampuni za kuchimbua madini. Wanadhulumiwa kwa kupewa ujira mdogo (uk 44).

Hoja 5 x 1

(alama 5)

Kutaja- 1

Mfano -1

xiii. Anaendeleza mandhari ya **elimu**.

(xiv) Anapaza **Jifa** za waluhika kum mjaraka wake na babake unambainika Tila kama mbutike mawazo pema. (uk 5-6)

(xv) Anaendeleza mandhari ya unyanyazi wa **rasilimali** / **matukio**

(xvi) Anaendeleza mandhari ya **halu** na Sheria. ⁹ Keti ambazo hazipitwa zitefikizwa (uk 45)

Zoco 5 x 1 = 5

Kutaja 1/2
Mfano 1

SEHEMU C: HADITHI FUPI

4. (a)

- (i) Msimulizi. /mwanaishi
- (ii) Anamrejelea Dadi.
- (iii) Matukio yamo mawazoni mwa Msimulizi.
- (iv) Huu ni ulinganuzi wa hali ya maisha ya Dadi. /analinganisha hali ya maisha ya
- (v) Baada ya kumchumbia Kidawa ambapo angekuwa na starehe ilhali ni kinyume. Dadi ya jela na ya awali. /analinganisha maisha ya Dadi

Hoja 4 x 1

alama 4

(Dondoo limetolewa uk. 56)

(b) Toni ya dhihaka/ stihizai/dhihaka /Koseli

Toni ya /kuzuni /majika loko/

Hoja 1 x 2

alama 2

Kutaja-1 /uhungu

Mfano-1 (i) Toni ze /kufai/ /kustajeshu

c)

- I. Dhana kwamba Kidawa anayavunja masharti ya ndoa kwa kumwendea kinyume linamkera Dadi.
- II. Kidawa kumtia Dadi fedheha kwa kusimama na wanaume na kuamkiana na kuzungumza nao (uk 60).
- III. Tabia ya Kidawa ya kupenda fasheni hii na ile na mavazi.
- IV. Tabia ya Kidawa ya kujipodoa akiingia ndani (akirejea hata nyumbani. Mazoea ya Kidawa ya kujipodoa kila wakati yanamkera Dadi.
- V. Anavyovalia Kidawa. Hajitandi kikamilifu. "... asiyetaka kuziba uso wala kifua chake." (uk 60). Haya yanamtia hisia za kutojiamini Dadi.
- VI. Mtazamo wa Dadi- kuonekana na jamii, kuwa amedhibitiwa na mke wake pamoja na hisia kuwa amedhibitiwa na Kidawa kikweli anapofanya kazi za nyumbani. Dadi hana utulivu kutokana na haya.
- VII. Utukutu wa Kidawa ambao unamfanya Dadi kuchelea kumwambia shauku aliyo nayo akihofia kuwa Kidawa atamrejesha kwenye "Masharti ya ndoa ya kisasa." (uk 61)

*ii - (Heropenda ne (wadam) kuhawa licha
 heropenda (nyumbani)

Xii. Kari ya ameleni - Dadi hapenda ne (kari) ya
 Kidaya ya umeleni

- VIII. Dadi anahisi kuwa "amejitia kitanzi" kwa kutia saini ya kukubali masharti ya kisasa. (uk 61), katika mkataba wa ndoa ya kisasa.
- IX. Dadi ni mtumwa wa mapenzi kwani licha ya madhila yote anayopitia, anakiri kuwa bado anampenda Kidawa na anahofia kuwa kuvunjika kwa ndoa kutamwathiri mno (uk 62).
- X. Dadi anadhihakiwa/anafanyiwa stihizai na baadhi ya wateja wake kama vile Bi. Zuhura anapomwuliza iwapo ana samaki wa kuuza au anao wa kwenda kumkaangia Bi. Kidawa (uk 62).
- XI. Baadhi ya masharti yanamkera na kumhuzunisha Dadi kama vile kupata mtoto mmoja tu. (uk 61).

Hoja 7 x 2

(alama 14)

Tanbihi

1. Misumari ya nyuki ni sitiari ya mambo yasiyopendeza/ jambo la kuhuzunisha/ jambo linaodhalilisha/ jambo la aibu.
2. Maana ijitokeze ili mtahiniwa atuzwe alama kamili.

5. (a)

- (i) Ubakaji - Sara alifanyiwa ukatili na janadume moja ambalo lilimbaka alipokuwa anatoka masomoni.
- (ii) Ubakaji unasababisha ujauzito wa kulazimishwa jambo ambalo Sara anahisi ni kuvunjiwa ujanajike na utu wake na kumharibia maisha.
- (iii) Ujauzito unachangia uozo mwingine wa kutengwa sio tu na marafiki bali na wazazi pia. Katika ujauzito wake, Sara anafikiri jinsi atakavyotengwa na kila mtu-wa karibu na wa mbali.
- (iv) Kuna ukandamizaji wa jinsia ya kike. Sara anahisi kwamba alibakwa kutokana na imani ya jamii kuwa kiumbe mwanamke ni mnyonge. Anasema kuwa hata mama yake Sara anaudhika kuwa wanawake/wasio na nguvu wanazidi kudhulimiwa na wanaowadhulumu wanaachwa kunafasika. Aliyedhulumiwa ndiye anayaendelea kuathirika.
- (v) Kuwaachia huru wabakaji/ kutowaadhibu wanaowadhulilisha wanawake.

- (vi) Ulipizaji **kisasi** – Sara anaishi na chuki linalosababishwa na kubakwa kwake. Ananua kulipiza kisasi. Angetaka kumnasa na kumwadhibu yule nduli aitwaye babake mtoto wake.
- (vii) Mauaji kutokana na watu kupigwa **kitutu**. Badala ya kuchukua hatua za kisheria za kuachia vyombo vya dola kukabiliana na wahalifu, jamii hii inachukua hatua mikononi mwake na kuwanyeshea washukiwa mvua ya matofali na kuwaua. Bakaji linauawa na watu wenye ghadhabu.
- (viii) **Udaku** – Ni jamii inayoshiriki umbea na udaku. Sara anachelea vile majirani wataanza kumsema watakapotambua kuwa ni mjamzito.

Hoja 5 x 2 = 10

Kutaja 1

Mifano 1

Tanbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

- (b)
- (i) Wazazi wanawaelimisha watoto wao – Biti Kidebe alimpeleka skuli Mashaka. Hivyo kumpa mbinu za kujitegemea. / Waridi (kupomelewa hivyo kumpa mbinu za kujitegemea)
- (ii) Wazazi wanawalea watoto kwa kuwapa mahitaji ya kimsingi. Biti Kidebe alimlea Mashaka.
- (iii) Wazazi wanawafunza watoto uwajibikaji. Mashaka aliwajibika katika kazi mbalimbali ili kusaidia katika kuikimu familia.
- (iv) Wazazi wanapaswa kutoa ushaji na uelekezi kwa wana wao. Mashaka na Waridi wanajikuta wakishiriki mapenzi wakiwa wachanga bila ya kufahamu wajibu unaoandamana na tendo hilo na kuishia kulazimika kuoana wakiwa wachanga.
- (v) Wazazi wanawapa wana wao mbinuishi/ stadi za kukabiliana na maisha. Mashaka anajifunza shughuli za ukulima.
- (vi) Kufunza matumizi yafaayo ya raslimali ili kujikimu. Biti Kidebe na Mashaka wanalima vishamba vyao na kupata mahitaji ya kila siku.

- (vii) Kufunza umuhimu wa mahusiano mema ya kijamii/umuhimu wa utubora. Biti Kidebe anamchukua na kumlea Mashaka licha ya kuwa si mwana wake.
- (viii) Kufunza umuhimu wa kuuwekea msingi mustakabali wa maisha. Biti Kidebe anaweka akiba anayotoa ili kuwasaidia wakati wa upungufu.
- (ix) Wanawahimiza kudumisha mila na utamaduni. Mzee Rubeya na Shehe wanadumisha mila na utamaduni kwa kuwaoza Mashaka na Waridi wanapoanza kujiingiza katika mapenzi.
- (x) Kuwasaidia wana wao wanapokabiliwa na matatizo. Waridi anarejea kwao na watoto wake ili kuauniwa wakati wa shida.
- (xi) Wanazorotesha hali ya maisha ya watoto wao kwa kuwaoza bila kufikiria mustakabali wao. Mashaka na Waridi wanaishia kukaa katika mazingira duni. Wanaomba nafasi kwa jirani ili watoto wao wapate mahali pa kulala.
- (xii) Wanawakosesha wana wao usalama. Watoto wanalazimika kuchezea nje baba yao anaporejea nyumbani.
- (xiii) Wanawadhalilisha watoto wao. Mashaka na Waridi wanaomba nafasi ya watoto mwao kulala huko kwa jirani. *Chabyer*

Hoja $5 \times 2 = 10$

Kutaja 1

Mfano 1

Tanbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

SEHEMU D: USHAIRI

6. (a) Ujumbe

- (i) Mtu mbaya/asiye na heshima hana **msimamo**.
- (ii) Asiye na heshima huona **aiibu** kwa kukosa heshima.
- (iii) Mtu mbaya/mwenye kukosa heshima anafaa kuc**pukwa**.
- (iv) Mtu mbaya ukiwa na shida atak**ukimbia** peupe ubaki kujuta.
- (v) Mtu asiye na heshima hujiaibisha/hujid**halilisha** kwa wengine..
- (vi) Asiye na heshima hawasaidii watu.
- (vii) Watu wa aina hii ni **kawaida** kuwapata.
- (viii) Mtu asiye na heshima ni **hatari**.
- (ix) Asiye na heshima **habagui** analonena (Hana heshima ya neno)

Hoja 4 x 1 = alama 4

- (b) Nafsini ni - Mshauri *x (Mwanaharaka wa Nazujira)*
- Mwelekezi
 - Anayetahadharisha/anayeonya
 - Anayetoa nasaha

Hoja 1 x 2 = alama 2

(c) Uhuru wa kishairi ulivyotumiwa *Kaji*

- (i) Miundo ngeu ya kisintaksia/**kuboronga** sarufi/ kufinyanga lugha – mfano wake tazama – tazama mfano wake kama popo mwendo wake – mwendo wake kama popo. Mshairi amebananga lugha ili kuleta urari wa vina
- (ii) **Udondoshaji** wa maneno ili kuleta urari wa mizani (Ubeti 2:1) ya ndege na wanyama, badala ya: ya ndege na ya wanyama. *, Asiye heshima. Asiye na*
- Hudai ndege wenzake – hudai ndege ndio wenzake.
- (iii) Ufupishaji/**inkisari** ili kuleta urari wa mizani kamaye – kama yeye (Ubeti 2:4).
- (iv) Urefushaji/**mazida** ili kuleta urari wa mizani / vina hanayo – hana (Ubeti :2); hutendekana – hutendeka (Ubeti 5:3).

Mifano 3 x 2 = 6

Kutaja 1

Umuhimu – 1

d) urudiaji ulivyotumiwa

- i) Urudiaji (takriri) wa sauti-k.v. (ke), (no) kuwa alama ya kipumuo cha shairi/ kulipa shairi muonjo wa kimuziki.. *(kwanza wa Kingo)*
- ii) Urudiaji wa maneno; heshima, hiana -kutilia mkazo hoja husika/kusisitiza.
- iii) Usambamba - miundo inayofanana ya kisintaksia inatumiwa kuleta mvuto katika shairi.

Hana masikilizano Ubeti 2:3

Hana heshima ya neno Ubeti 3:3

$$2 \times 2 = 4$$

Kutaja-1

Dhima-1

e) Tamathali za usemi katika ubeti wa kwanza na wa pili.

- i. Tashbihi - kama popo mwendo wake (Ubeti 1:2).
- ii. Uhaishaji - siku ya ndege na wanyama kupatana (2:1).

Tashbihi: /ukhali/

$$2 \times 1 = 2$$

Kutaja ½

Mfano ½



f) Ubeti wa mwisho kwa lugha ya nathari

Mtu mwenye hiana ni mbaya na ukiwa naye utajilaumu. ^{k.} /Iitokea kwamba dunia itakutatiza / mtu huyo atakutupa mchana pepe/ Haya ni mambo yanayotupata na yanayotendeka.

Hoja $4 \times \frac{1}{2} =$

alama 2

7. (a)

- (i) Ana~~letea~~ mazingira.
- (ii) Mito kuchafuliwa na watu wanaofanyia usafi huko. *lanstomikia kuchafuliwa kwa mto*
- (iii) Hakuna kilicho safi.
- (iv) Watu hupitia mto uliochafuliwa bila kujali.

(xv) Itaa ya mto (wanaonyesha) jina Kizazi cha jaya kutiyo

- (v) Mto kusafishwa siku moja ili kuufanya mji upendeze.
- (vi) Tunahitajika kutetca uhifadhi wa mazingira-Ningekuwa mimi ningepaza sauti;punguzeni bughudha.
- (vii) Linakashifu unafiki- watu kuukosha mji mwakani na hali hawajali kuuhifadhi mto.
- (viii) Linalalamikia ukosefu wa uwajibikaji- watu wanaubebesha mto uchafu ili wenyewe wapate kuwa safi/ wanaelekeza uchafu kwemye mto.

(xix) Aradalamika kuchafuwa kuwa mji (alama 5)
 Hoja 5 x 1 = M5

- (b) (x) Itaa kuwenda nyema na kuwa kombo
- (i) Miundo ngeu ya kisintaksia/ Kuboronga sarufi/Kubananga lugha - makubwa kushuhudia - kushuhudia makubwa.
- (ii) Inkisari - Safika - kusafika. kuacha - kuachwa

(iii) Mazizi - Mingopaa - Mingopaa Hoja 2 x 1 = (alama 2)

- (c) (i) Tashihisi - Mto kuona mengi, mto kushuhudia makubwa, mto kutambaa, mto kuwa kimya, mto kuoshwa.
- (ii) Swali la balagha - Hamjui mto husafisha dhambi?
 - Mto hukoshwa kwa sabuni?
- (iii) Kinaya - Kufumbia jijo macho.
 - Kufanyia usafi mtoni huku wakiuchafua.
 - Kufanyia usafi mto huku nia yao ikiwa kuufanya mji upendeze.
 - Kufanya usafi wa mto wa siku moja.
 - Mto kuona mengi hali hausemi chochote.
 - Mto unaoshwa badala ya wenyewe kutakasa dhambi.

Hoja 3 x 1 = (alama 3)

~~Kutaja 1~~
~~Mifano 1~~

(d)

(iii)

d

- (i) Urudiaji **neni** - mto, jiji
- (ii) **Usambamba** - wanaolivuka bila fahamu

Wanaolima bila kujali

*(i) mwanachache wa **masi** - hla* Hoja 2 x 1 =

(alama 2)

(c) Nafsineni

- (i) **Mtetezi** wa mazingira
- (ii) **Anayelalamikia** uchafuzi wa mazingira
- (iii) **Mtetezi** wa usafi wa mto
- (iv) **Anayepinga** uchafuzi wa mazingira/mto
- (v) **Mtu** wa kizazi cha sasa.

*v. **Mtu** anayebanua lanayechungusa juu mazingira yanayopita* Hoja 1 x 1 = (alama 1) *(v) hla*

(f)

- (i) **Mwendo** - utambao, wanaolivuka, kilichopita
- (ii) **Uoni** - wanalifumbia macho.
 - nionavyo
 - ulioona

(iii) **Hisi** - nalilia mazingira.

(iv) **Usikivu** - ningepaaza sauti

Ze (kufuata)

*v. **mguso** - mnyoro ya* Hoja 3 x 1
uchafu thumika / Kutaja 1/2
mfani bwa ke mi wko Mifano 1/2
yan

(alama 3)

Kutaja

(g)

- (i) **Kulalamika** - nalilia mazingira yetu/hakuna kilicho safi.
- (ii) **Dhihaka/kubeza** - najua mwakani ...

*(i) **Mafika** / **hama***
*(ii) **katamaka***

Hoja 1 x 2

(alama 2)

(h)

Najua kwamba watakuja mwakani kuusafisha mto *(v) **Haha** / **ghadab*** kwa siku moja, ila madhumuni yao ni kuufanya mji upendeze/wala si kuusafisha mto.

Hoja 4 x 1/2

(alama 2)

- (XV) Vatwira (ishara lugha) - kuniag'nia ghalem hivi
- (XVI) anaku - jaa - mvua, furaha - huanzi, mbiwa - mbiwa, kupua - kupa
- (XVII) Nahem - kutia mahitaji naye, kufu - kufu
- (XVIII) Midaa (Siyaha) - La! hahaha! mizoga!
- (XIX) Tawira - Mamea yanayoanza tawira.

SEHEMU E: FASHI SIMULIZI

(XX) kuhaga

8. (a)(i) Hurafa - wahusika wanyama

1 x 2 = 2

Kutaja - 1

Mfano - 1

Nungunungu kufama
 fiti ni mwanamama
 ya kwanza wama
 wama

(ii)

Wote wake

Tau
 za kwanza

6 x 1 = 6

- I. Dayolojia za wahusika - Sungura anazungumza na Nungunungu.
- II. Uzungumzi nafsia - Nungunungu anajisemea- Simtarajii ndugu yangu huyu aniendee kinyume/.
- III. Swali la balagha - Itatokeaje anisaliti baada ya muda wote huu?
- IV. Kuzungumza moja kwa moja na hadhira ili kuibua taathira ifaayo - Basi mjukuu wangu.
- V. Upenyenzi wa mtambaji - Unajua tena mjukuu wangu kauli za mwenye hila haziaminiki.
- VI. Chuku -maghala yalishiba yakatapika nafaka.
- VII. Tashihisi - kiangazi kilizidi kung'ata.
- VIII. Matumizishirikisha hadhira kwa kuuliza maswali- Mjukuu wangu ingekuwa wewe ungemfanyia nini rafiki yako huyu wa dhati?
- IX. Matumizi ya lugha sahili.
- X. Matumizi ya fomyula ya ufunguzi na ya kuhutimisha/ tamati.
- XI. Taharuki/lugha inayojenga taharuki.
- XII. Muundo sahili wa hadithi.

(Mjuzi wa alote mfaa salaha)
 kufu...
 m...
 m...

(iii)

- (XIV) Kesero / dhahaka - mla mizoga
- i. Ukulima - Nungunungu alikuwa na nafaka/maghala ya nafaka.
- ii. Uwindaji - Fisi anamezwa na msitu kutafuta mizoga/anajiulia.
- iii. Ufugaji - Mbuzi wangu wale majani mabichi/kumiliki mbuzi.

3 x 1 = 3

- iv) Umuhimu wa fomyula ya mwisho
 - I. Kuashiria mwisho wa ngano.

(XXI) Istiaara - Nungunungu (alikuwa) (kando wanyama) (kufu...)
 mizoga tele
 Nungunungu (laf)

vi - kuitoa pauro kwa mjiukumu wangu iingetawwa wewe.
 vii - kumpitisha na ambasi anayofuata
 viii - kuitipika shughuli inayofuata
 ix - kuitipa hadhira changamoto / Jwoti la kutafakari
 kwanjeanwa wewe ungefanya nini vafika yap hujawo shaka?

- II. Kuitoa hadhira kwenye ulimwengu wa fantasia hadi ulimwengu halisi.
- III. Kuonyesha mwisho wa mgogoro/suala linaloangaziwa. Fisi anaishikwa.
- IV. Ni kitulizo kwa hadhira - imejua hatima ya fisi - amehadhibiwa.
- V. Kusawiri jamii ambamo utungo unapatikana - ni wafugaji.

20 kwanza $4 \times 1 = 4$

(b)

- (i) Kuirithisha fani yenyewe ya utambaji kwa vizazi vya sasa na vijavyo.
- (ii) Kukifanya utafiti ili kubainisha sifa za uwasilishaji wazo na kuzihifadhi.
- (iii) Kuzihifadhi kwenye maandishi.
- (iv) ^{kujifunza} Kujifunza shuleni.
- (v) Kuzitamba mara kwa mara.
- (vi) Kuzihifadhi kwenye video ili kuhifadhi sifa za uwasilishaji kama vile sauti/kidatu, na miondoko.
- (vii) Kutafitia vyanzo vya kudidimia kwazo ili kuvidhibiti/ kvitatua.
- (viii) Kuandaa mashindano ya utambaji wa ngano ili kurithisha utambaji wazo kutoka kizazi hadi kingine/ kuwafanya vijana wavutiwe nazo..
- (ix) Kufadhili utafiti kuhusu ngano.
- (x) Kushirikisha wageni waalikwa katika ujifunzaji wa ngano/ kujifunza kwa mitindo anuwai ili kuwafanya wanafunzi wavutiwe nazo, na kuziendeleza.
- (xi) Kuzitumia kufunzia masomo mengine na stadi nyingine kama vile kusikiliza na kuzungumza.
- (xii) Kuandaa vipindi vya redio au runinga na kuwaalika mafanani stadi kutamba ili kuwa vielelezo.

xiii - Kuelimisha ^{5 x 1 = 5} Jomii kuhusu amekimwa wake

xiv. Wizara ya elimu kwawa pera zinazohimiza
 na kutanda ambasi ^{na uandishi} wa ngano.

20 kwanza $5 \times 1 =$ aone 5